

samotumačenje znaka (I)

milorad belančić

Šta je znak, posmatran sa stanovišta jedne filozofije prakse? – odnos koji se odnosi prema sebi; on je praktičko samouspostavljanje, uspostavljanje sebe kao takvog, odnosno kao znaka. Koji je taj osobeni odnos/čin u kome se znak uspostavlja za sebe i time, takođe, po sebi? To je odnos (čin *samotumačenja*). Ovaj tekst ima za cilj da obrazloži tu osnovnu tezu po kojoj se suština znaka, ono po čemu je znak jeste to što jeste, sastoji u njegovom samotumačenju. U prvom delu teksta razmatraće se postojeće strateške refleksivne odluke prirodi znaka, u meri u kojoj su one relevantne za naše pitanje. To je faza preciziranja samog problema i teškoća koje ga okružuju. Drugi deo teksta se izravno upušta u ispitivanje same prirode znaka kao samotumačenja.

De Sosir pravi razliku između značenja i vrednosti jednog znaka. Značenje se konstituiše u odnosu označitelja i označenog, odnosu koji je odlučujući za egzistenciju samog znaka. Međutim, u jeziku, koji ima obeležje sistema a ne puke nomenklature (0,137) znakovi se nikada ne pojavljuju kao usamljene jedinice, već uvek kao nešto čija *vrednost* proističe iz istovremenog prisustva drugih jedinica, počev od njihovih diferencijalnih odnosa. Strukturalna shema tako shvaćene veze značenja i vrednosti je sledeća:

Vertikalni odnosi označenog i označitelja ne mogu se poistovetiti sa horizontalnim odnosima između znakova; značenje znaka se ne može poistovetiti sa njegovom (diferencijalnom) vrednošću, mada je od nje potpuno zavisno. Sosir bi dakle rekao: pre nego što znači, znak mora da vredi, da bude diferencijalno dovoljno *određen*. Kao sastavni deo sistema znak ili reč mora da »nosi ne samo jedno značenje već i, pre svega, jednu vrednost, što je nešto sasvim drugo« (0,138). Ovo »pre svega« ne treba shvatiti kao retorički dodatak već kao važnu doslovnost. Odnos označitelja i označenog u znaku mnogo je, smatra Sosir, manje važan od onoga što postoji u njegovoj okolini, u drugim znacima (0,143). U značenjskom lancu prvenstvo nema ni označitelj, ni označeno, već upravo sistem *vrednosti*. Taj primat vrednosti nad značenjem ide čak dotele da Sosir može da tvrdi: »U jeziku postoje samo razlike. Još više: jedna razlika prepostavlja obično pozitivne termine između kojih se ona uspostavlja, dok u jeziku postoje samo razlike bez pozitivnih termina« (0,143).

Ovo je za nas ključno mesto kojim se u isti mah formuliše Sosirova strategija pristupa znaku i njena problematičnost. Namera je da se semiologiji pruži čvrsti osnov, čista neposrednost koja sve drugo posreduje: struktura. Struktura je uslov svemu, dok ona sama nema uslove; neka vrsta metafizičke supstance. Nije reč o tome da je strukturalnost (diferencijalnost) obeležje, »predikat« značenjskog života, žive razmene i procesualnosti znakova, već mnogo i nepotrebno više od toga, da je ona sam »subjekt«, sama supstanca, dok je značenje, značenjski život sveden na »predikat«.

U ocenama Sosirove strategije potrebno je biti oprezan, jer je sasvim lako moguće zalutati. Bez sumnje, taj načelni quidpro quo subjekta i predikata mogao bi da se kritikuje istim onim postupkom kojim su se služili Fojerbah i Marks u kriticu Hegela. Ali, načelna kritika kod koje je zastao Fojerbah nije bila dovoljna. Pokazalo se da fenomen zamene mesta subjektu i predikatu nije tek Hegelova izmišljotina, već da on seže duboko u praktičnu ljudsku stvarnost. Marks je, sledeći taj trag, konačno dospeo do jednog »elementarnog« oblika quid pro quoa koji je on nazvao (robnim) fetišmom (postvarenjem). Pojmiti fetišizam *kao takav* moguće je samo sa jednog već distanciranog, refleksivnog i kritičkog stanovišta. Međutim, u samome sebi, za »svoju« svest on se postavlja kao norma, pravilo (regula) praktičnog bitisanja. On nema konstitutivno uporište u ljudskoj stvarnosti, ali zato može da bude duboko, skoro neiskorenjivo, regulativno kkkdb ukorenjen u ljudskom praxisu.

Vratimo li se sada semiološkom problemu, postao bi uočljiv čudan paradoks. Na nivou predmeta, tj. konkretnog života znaka, nema sumnje, moguće je u određenim (povesno-praktičnim) situacijama, taj fetiški quid pro quo kojim strukturalnost (diferencijalnost) postaje subjekt označiteljskog života. Samo, ta mogućnost ne pruža povod za univerzalizaciju strukturalnog »fetišizma«, što bi onda bilo ravno njegovom načelnom ukidanju: onaj quid pro quo koji ne zna za »pravo« stanje stvari, u stvari, prestaje da bude to što jeste. Međutim, paradoks je u tome što semiologija ipak *nekako* razumeva, reflektuje tu, uostalom dosta čestu, bar u situacijama praktične inercije, fetišku strukturalnost. Bez obzira što njoj nedostaje oruđe načelne kritike, ona postiže izvesan refleksivni pomak kojim se ireverzibilno udaljava od »naivne« svesti gde sve prebiva u imanenciji značenjskog fetišizma. S druge strane, ukoliko je lišena te kritičke ravnij, semiološka refleksijska se doista konstituiše kao naučna, ali ne onako kako bi to recimo Pol Rikr hteo, već u smislu u kome je Marks razlikovao (pozitivnu) nauku političku ekonomiju vis njenog kritičkog razumevanja (»kapital«). Tu sada postaje očigledna razlika između sinkretičkog pristupa koji, uz izvesna ograničenja i restrikcije kompetencija, blanko prihvata semiološki prosede i čak smatra da je on »a l' abri de toute critique« i kritičkog pristupa koji u imanenciji semiološke ograničenosti na svim nivoima njenog delovanja otkriva njen vlastiti doprinos.

U samoj semiologiji su bile moguće i drugačije orientacije od ove koju je inauguirala Sosir. Nije reč o tome da, kad se pređe s lingvističkog modela na druga predmetna područja, druge značenjske sklopove, na primer, mit, psihu, sisteme srodstva, modu produkcione odnose itd, samim tim biva nešto suštinski izmenjeno. Model čiste strukturalnosti može da se primeni na bilo koji semiološki, znakovni domen. Njegove modifikacije dolaze dakle *iznutra*; ako se pak pokaže da, recimo, analizi psihe više odgovara lakanovsko shvatanje diferencijalnosti, to ovde nema principijelno značenje. U govornoj praksi različitih značenjskih skupova mogli bismo dakle, sledeći Sosira, uvek da otkrijemo nekakav osobeni »jezik«, odnosno skup diferencijalnih vrednosti, koji se javlja kao »norma« ili uzorni govor te semiološke grupacije. Iz toga jasno sledi da drugačija orientisanost u post-sosirovskoj semiologiji ne zavisi bitno od promene istraživačkog polja, već od načelnog odustajanja od strukturalnog modela ukoliko se on shvata u Sosirovom smislu, kao čisto *vrednosni* model; ta kretanja se onda, ponegde, nazivaju i post-strukturalističkim.

Da li je taj raskid sa prvočitnim postulatima semiologije bio tako radikalан како што некимa to izgleda? Ne duguju li, možda, sve potonje orientacije i kretanja tom prvočitnom, »uzornom« modelu mnogo više nego što se u to veruje? Odgovor na to pitanje valja dati počev od eksplikacije bitnih obeležja tog post-sosirovskog »zaokreta«. Nećemo ići linijom faktografije (tu bi trebalo napomenuti samo to da je Levi-Stros još uvek najortodoksniji sosirovac!), niti ćemo se upuštati u razmatranje onih zahvata u sosirovske postulate koji, mada mogu da budu »plodni«, nemaju specifično semiološku težinu, ne pogadaju prirodu znaka.

Odmah treba reći i to da nije u pitanju odbacivanje, prosta eliminacija ideje strukturalnosti, već pokušaj da se prevaziđe njeno hipostaziranje koje je moglo da vodi u formalizam i shematisam i, u svakom slučaju, subordinaciji, sputavanju označiteljske »energije« i »kretanja«. Ukratko, to oslobadajuće prevazilaženje ciljalo je na ideju označiteljskog prvenstva. Bar na prvi pogled, strukturalnost je svedena u svoje okvire, na nivo predikata. Ulogu subjekta preuzima označitelj. Svojim neumornim radom, radom izmicanja, on postaje inicijator svih pomaka, razmaka i razlika, neka vrsta demiurga smisla koji dolazi iz pozadine, s druge scene. Smisao nikada nije dat u (prostom) značenju, u ravni označenog, on nikada nije intencionalno prozračan i samodovoljan, već je uvek određen označiteljskim pomakom koji je par excellence simboličkog (metaforičkog ili metonimijskog) karaktera. Diferencijalne vrednosti mogu biti samo rezultat označiteljskog rada, tj. izmicanja u stalnu drugost, drugo-smisao; one se više ne javljaju kao nadodređujuća, refleksijom utvrđena (strukturalna) instanca, dakle, ne izvan i iznad znaka, već u samoj njegovoj utrobi. Razlika je moguća zahvaljujući označitelju, njime je nošena, a ne obrnuto. Čak i u onim graničnim situacijama u kojima je, na izgled, označiteljski rad iscrpljen u jednoj celini, u jednom zaokruženom simboličkom lancu, ne može biti govor o *zatvorenom sistemu*, jer i toj celini uvek izmiče »pravi« označitelj, koji se onda, na kraju javlja kao vrhovni subjekt za sve druge označitelje, a sam ne znači ništa, tj. u isti mah potencijalno »sve« i ništa određeno. Dakle, i ta granična razlika ukoliko se tematizuje na ivicama simboličkih tvorbi koje teže da se zatvore u »celine« i »sisteme«, zapravo je moguća kao takva tek zahvaljujući egzistenciji »pravog« označitelja, pa makar on bio i »prekriven«, makar i »nebio«. Najznačajnije obeležje tog označitelja jeste da, bez obzira na njegovu aktuelnu uvek-odsutnost, on predstavlja moguću *univerzalnost* značenja.

U ovoj tački, sada, valja postaviti pitanje: da li upravo naznačena bit post-sosirovskog »zaokreta« oslobada semiologiju predmetu nekritičkom, fetiškom izokretanju odnosa subjekta i predikata, znaka i vrednosti? Nije li, možda, *forma* tog quid pro quoa još

uvek sačuvana, s tim što bi sada na upražnjeno mesto fetiškog subjekta zaseo, umesto vrednosnog sistema, jedan izdvojeni i hipostazirani element znaka – označitelj i, u krajnjoj liniji, onaj »pravi? Nije li, najzad, time, u jednom reinterpretiranom obliku, sačuvano i prevenstvo diferencijalnih vrednosti, no ovog puta ne u odnosu na »emancipovanog« označitelja, već u odnosu na ostatak znaka i, razume se, u odnosu na residuum još uvek, u nedirnutom obliku, očuvane semiloške redukcije?

Za nas je odlučujuća činjenica da »zaokret« o kome je reč ne uvodi značajne modifikacije u utemeljujući čin semiologije koji je čin redukcije (razume se, osobeno shvaćene). To, zatim, znači da semiološko shvatanje o primatu označitelja pogadaju iste one teškoće nemogućnosti samorefleksije koje pogadaju i Sosirovu orijentaciju. Naime, smisao pravog, »faličkog« označitelja biće uvek nadodređivan ili, ako hoćete, »kastriran« odsutnim smislom onog što je u toj redukciji – izgubljeno. Bez sumnje, redukovano nema isto značenje pre i posle redukcije. Ako bi, posle redukcije, u svojoj neodredenosti, ono izgubljeno uvek moglo da preuzme ulogu tog označitelja i tako samo još jednom zatvorilo krug označiteljskog primata, dотле, pre redukcije, u svojoj određenosti, ono unapred odbija tu ulogu. Ono što je semiološkom redukcijom izgubljeno jeste određeno značenje, tako da više ni na koji način ne može da preuzme ulogu označitelja – bez – označenog, tj. ulogu u isti mah svih značenja i nijednog određenog značenja. Dakle, sve zavisi od same redukcije; ali ona je u samoj sebi parodksalan, jer ono što je njom redukovano je redukovano upravo zato što je smetalo označiteljskom (ili vrednosnom) primatu, dok bi sada trebalo da može da mu pomogne u njegovom poznom ponovnom zasnivanju.

Prethodna analiza se temeljila na nedovoljno eksplikiranoj razlici između »dobrog« i »lošeg« shvatanja (semiološke) redukcije. Ta redukcija je neophodna ukoliko uopšte želimo da proniknemo u prirodu znaka; samo, pitanje je – kako nju moramo shvatiti. Osvrnimo se još jednom Pole Rikeru, njegovom hermeneutičkom sinkretičkom gledanju na taj problem:

autori mejl-arta na stranama: gizela Šimić (387), kazunori murakami (389), tibor varga somogyi (390), saval (391), chuck stake, sandra tivy i jurgen olbrich (392), miroslav todorović (393), kostić radujković (394), lela b. njatin (395), snežana rakić (397), andrej tišma (398), milos bokorov (401), vuk gligorijević (402)

Riker polazi od fenomenološkog shvatanja redukcije, tačnije, od zahteva za njenom reinterpretacijom počev od izvesnog posredovanja znakovnom, simboličkom funkcijom. Zahvaljujući tom posredovanju fenomenološka redukcija bi izgubila svoje prebrozno ustanovljeno (»idealističko«) značenje apsolutne svesti i pojavila se, najpre, kao »transcendentalno« govora (langage) ili kao »čovekova mogućnost da bude nešto drugo nego priroda medju prirodama, njegova mogućnost da se odnosi prema stvarnom označavajući ga pomocu znakova« (C, 254).

U semiološkoj ravnici transcendentalnost govora se ogleda u »nesvesnim kategorijama mišljenja« (Levi-Stros) medju kojima privilegovano mesto ima razlike. Ta razlika, razume se, nema nikakve potrebe za nekakvim transcendentalnim subjektom ili egoom, kao što je to slučaj u fenomenologiji. Riker, međutim, u tome vidi grešku koju proizilazi iz »konfuzije« između semiološkog i semantičkog plana. »Nije čudno što istraživanje primenjeno na transcendentalno govora, ukoliko ne uspeva da pređe s jezika na diskurs, otkriva samo jedan negativan i ne-subjektivan uslov govora: razliku« (C, 255). Taj uslov, odnosno transcendentalna produkcija razlike, je, smatra Riker, već dat na prvom stupnju (fenomenološke)

redukcije; Huserl je imao običaj da ga tematizuje kao »stavljanje u zagrude«, »van optičaju«, kao »suspenziju«, čime se onda utvrđivala početna razlika između prirodnog i fenomenološkog (stava). U toj ravnici još uvek nema nikakve potrebe za transcendentalnim subjektom; reč je samo o polju mogućih »kogitacija«. Semiološka redukcija se tu negde zaustavlja, tako da tek ustanovljuje jedan sistem bez subjekta. Ali šta biva s njom, pita Riker, kada se pređe sa znaka na značenje, sa semiologije na semantiku? »Više nije moguće zaustaviti se na njenoj negativnoj dimenziji razmaka, uzmicanja, razlike, sada treba pristupiti njenoj pozitivnoj dimenziji, naime, mogućnosti za jedno biće, koje se pomoću razlike unutar-prirodnim odnosima, da se okrene prema svetu, da njemu teži, da ga shvati, da ga pojmi, da ga razume. I to kretanje je potpuno pozitivno. (...) Otuda je »suspenzija« prirodnog odnosa prema stvarima samo negativan uslov za ustanovljenje označavajućeg odnosa. Diferencijalno načelo samo je drugo lice referencijskog načela« (C, 256).

Otvaramoći pozitivnu dimenziju mogućeg referiranja na svet, redukcija se otvara i u pravcu mogućeg diskurzivnog upisivanja ega ili, šta se svodi na isto, referiranja na sopstvo, subjektivitet. Upućivanje na svet i na sopstvo samo su dva pola iste referencijske funkcije diskursa. Dok je diferencijalna vrednost znaka sasvim moguća kao bezlična, ne-subjektivna, dотле, referencijska funkcija nužno implicira kako poziciju sveta, tako i poziciju subjekta. »Redukcija, u svom punom smislu, je taj povratak sebi počev od svog drugog koji čini transcendentalno ne više znaka, već značenja« (C, 257).

Šta reći o tom Rikerovom shvatanju redukcije? Prvi utisak bi mogao biti da tu ima previše toga stavljenog u istu »vreću« da bi se sve zajedno držalo. Umesto da raspredamo to zamršeno klupko ideja, bilo bi možda jednostavnije i bez sumnje riskantnije da predložimo nekoliko hipoteza:

1) Ono što Riker naziva »negativnom« i »pozitivnom« dimenzijom redukcije ne bi nipošto smelo da se shvati kao sinkretički spoj dve procedure koje se »kompletiraju« tako što jedna prestaje tamo gde druga počinje, niti pak kao dva tipa refleksije koji se vezuju uz osobene predmete, prvi uz znak, drugi uz diskurs. Reč je o nečemu što se, unutar autentičnog shvatanja redukcije, javlja odmah, istovremeno i već u elementarnoj ravni znaka.

2) To zatim podrazumeva da semiološka redukcija sadrži u sebi, od samog početka, semantički problem, te da prema tome on nije rešiv izvan, iznad, već samo unutar postulata o zatvorenom univerzumu znaka.

3) Tako shvaćena redukcija zahtevala bi preinaku kako tradicionalnog semiološkog (»negativnog«) modela, tako i Rikerovog sinkretičkog pokušaja pomirenja tog modela u spoljašnjem odnosu prema jednom zapravo pred-strukturalističkom (»pozitivnom«) semantičkom rešenju.

4) Semantički problem se postavlja i rešava u širem kontekstu (samo) tumačenja koje je immanentno znakovnom horizontu (već u elementarnoj ravni odnosa označitelj-označeno). On je samo deo, mada neizbežan, nezaobilazan, problematike znakovnog samotumačenja.

Sada je prilika da se ukaže na jednu moguću stranputicu. U kritici Rikerovog favorizovanja semantičke, instrumentalne funkcije znaka koja, bez sumnje, vuče na jedan neopravdani referencijski realizam, moguće je iznova zapasti u drugu krajnost – nekritičku afirmaciju tradicionalne semiološke teze. Takvoj mezinterpretaciji podložne su i ove upravo nabačene hipoteze, naravno, ukoliko bi se podrazumevalo da one, ovog puta, afirmišu primat semiološke funkcije nad semantičkom; što bi bio samo preokrenuti Rikerov sinkretizam. Navešču jedan zanimljiv primer radikalnog insistiranja na primatu semiološke funkcije: »Pitanje je koliko jednom utvrđena virtualna zatvorenost sistema znakova, imanencija znakovne igre, dozvoljava otvaranje govorne delatnosti, transcendenciju značenjske usmerenosti. Po cenu paradoksa bi se moglo tvrditi, upravo obrnuto, da tek oslobadanje znakovnosti od referencijske funkcije, od svakog prvenstveno tranzitivnog, posredujućeg, instrumentalnog, komunikacijskog finaliteta, omogućava razvijanje specifično lingvističkog simbolizma, ili simbolizma naprsto. Tek tada se znak javlja u svojoj simboličkoj čistoti i samodovoljnosti, u specifičnoj apsolutnosti svoje znakovnosti. Tek tada znak nije signal, ne predstavlja ništa, ne stoji namesto nečega, ne upućuje na odsutnu prisutnost (»stvari po sebi«, »sime stvari«, »stvarnost«, »referente«), ni o čemu ne referiše, već naprsto znači. Pre nego što nešto znači, znak mora jednostavno značiti«).

(Nastavak u sledećem broju)

* O - F. de Sosir: Opšta lingvistika. Beograd 1969.

C - Paul Ricoeur: Le conflit des interpretations. Paris, 1969. I. Opšta lingvistika. Beograd 1969.

2. V. Slavoj Žizek, »Prilog pitanju 'javnosti' i 'neprozivnosti' društvenih odnosa«. Theoria 2-3. 1981.

3. Mladen Kozomora, »Um i poređak govora – semiologija i filozofija subjektivnosti«. Theoria I. 1981.